

НАЗИВИ НА РАСТЕНИЈА ЧИЕ ПОТЕКЛО СЕ ПОВРЗУВА СО ОБРЕД

Александра Гецовска

Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“ – Скопје

Датум на прием: 9.12.2024

Апстракт: Во македонската традиција, како и во културата на многу народи, растенијата играат важна улога во обредите и во верувањата. Многу растенија не само што се користат во народната медицина, ами и потеклото на нивните називи се поврзуваат со ритуали и верувања. Некои од овие растенија се сметаат за магични и имаат способност да донесат среќа или заштита, додека, пак, други се дел од обреди поврзани со: љубов, плодност, прочистување итн. Етимологијата на називите на растенијата што се поврзуваат со обреди и со ритуали, како што се: божурика, босилок, китисват итн., често е длабоко вкоренета во културните верувања, симболиката и карактеристиките на самите растенија. Овие називи обично носат значења, кои укажуваат на нивната употреба во ритуали, нивната заштитна сила или нивните врски со одредени божества, духови или други феномени.

Клучни зборови: етимологија, растенија, обред

Интеракцијата на човекот со растенијата и начинот на кој се перципираат тие е особено влијателна. Луѓето често не ги разбираат растенијата целосно, и покрај тоа што тие играат значајна улога во човечкото опкружување и се важни ресурси за разни процеси, вклучувајќи ги прехранбените и медицинските цели. Традиционалните знаења за растенијата и нивната употреба, како и нивната поврзаност со различни култури и народи, особено со македонскиот народ имаат важна улога, која се среќава во: религијата, медицината, и секојдневниот живот. А, важноста на старите словенски и балкански верувања и нивното влијание врз разбирањето на растенијата во македонски контекст е јасен показател.

Во македонската традиција, како и во културните традиции на многу народи, растенијата играат важна улога во обредите и во верувањата. Потеклото на називите на многу растенија се поврзуваат со ритуали и со верувања, а многу растенија се употребуваат и во народната медицина. Некои од овие растенија се сметаат за магични и имаат способност да донесат среќа или заштита, додека пак други, се дел од обреди поврзани со: љубов, плодност, прочистување итн. Етимологијата на називите на растенијата што се поврзуваат со обреди и ритуали, како што се: *босилок*, *китисвај* итн., произлегува од верувањата, симболиката и карактеристиките на самите растенија. Овие називи обично носат значења, кои укажуваат на нивната употреба

во ритуалите, нивната заштитна сила или нивните врски со одредени божества, духови или други феномени.

Растителниот свет зазема посебно место во македонската традиција, а верувањето во силната моќ (лековита и магиска) на билките е широко распространето. Билките се застапени во обредно-магиските дејства. Именувањето на билките се должи на определени народни верувања и обичаи, како што се назвите на растенијата: *сѝрашниче*, *вражилак*, *вражалка*, *урочна ѝрева*, *чемерлики*, *домочувар*, *чуваркуќа*, а во името на билката е изразено и магиското својство, на пример: *силен*, *зравец*, *враѝника*. Почесто употребувани билки во македонската обредна практика се: *босилекоѝ*, познат како *божја ѝревка*, *божји цвеѝ*, *божјо цвеќе*, *свеѝивода*, *зравец*, со свадбената обредност се поврзува и *рузмариноѝ* познат и како *киѝисваѝ*, *сваѝовско цвеќе* (Макаријоска 2017: 112), *леѝкавец*, *леѝешка*, *шарена ѝемјанушка* итн., а ние, ќе се задржиме на дел од нив. Всушност, обредот, називите, текстот итн. се постојани и континуирани теми, а заемното влијание и одредувањето на народната етимологија и *еѝтимолошкаѝа маѝија* се процеси преку кои овие влијанија се разгледуваат во делата на руската двојка Никита и Светлана Толстоеви (1995, 2008 итн.), во проектите на српскиот класичар – етимологот Александар Лома (2003), чии интердисциплинарни истражувања содржат компаративно-митолошки анализи на фолклорната граѓа, пред сѐ етимолошки засновани итн. Тука би требало да истакнеме дека моделите на номинативниот процес се универзални и го покриваат вокабуларот на кој било јазик, без разлика на типолошките карактеристики и на неговата генетска припадност. Во називите на лековитите растенија влегуваат следниве мотиви: примена, домашна употреба, вкус и мирис, изглед, место и услови на раст, време на цветање, именување на бои, фаунистички вокабулар, народни верувања, суеверија, обреди, религиозни верувања, антропоними. Во нашиот труд се опфатени народни називи на растенијата во македонскиот јазик, чие потекло се поврзува со обред, како што се: *босилек* (*Ocimum basilicum*), *ѝороцвеѝ* (*Adonis vernalis*), *ѝајан* (ајдучка трева, *Achillea millefolium*), *буѝин* (напрсток, *Digitalis lanata*) итн.

Босилек (*Ocimum basilicum*)

Ocimum basilicum е единственото растение во македонската флора што има универзална употреба во обредната практика и полисемантичко симболично значење во вербалниот ритуален фолклор. Неговото латинско име, како и она во словенските јазици (*базилек*, *базилик*) се поврзува со владетелите на светот, митскиот базилеј и змејот Басилиск, кој се сече на Божиќ. Називот на видот, е основа за сите останати словенски и несловенски називи. *Basilicum*,

‘босилек’, сè уште се води како нејасна етимологија, но се претпоставува дека доаѓа од грч. βασιλικός ‘царски, величествен’. Етимологијата на зборот босилек се поврзува со старогрчкиот збор *basileus*, што значи ‘крал’, βασιλικόν φυτόν, со значење ‘кралско, царско цвеќе’. Едногодишната градинарска украсна и индустриска култура, босилекот, има јака и пријатна арома, поради што наоѓа примена во изработката на парфеми и на козметички средства, а се користи и во исхраната, обично како зачин, но се користи и за медицински цели. Поради пријатната миризба често се одгледува во дворни места и во саксии. Врската меѓу босилекот и кралското семејство сè уште не е јасна. Тоа може да се должи на фактот што кравевите користеле босилек при правење лековити напиви, парфеми и за мирисливи бањи.

Босилек или тулси (*tulsi*) е моќна билка во ајурведската традиција и се смета за аватар на Лакшми, најпосакуваната божица на богатството – и сите форми на изобилството. Се верува дека оваа билка има свето значење, па ајурведски се толкува како сложенка составена од бо ‘Бог’, со втора компонента *лек*, и е во врска со лековитите својства на билката. Притоа, треба да се забележи дека станува збор за народна етимологија. Особено стар е митот поврзан со босилекот и малата, но многу отровна змија. И етимологијата, во овој случај, се води по друг грчки збор – базиликон ‘питон’. Според легендата, босилекот, познат и како *малиоџ крал* од грчкиот јазик, имал лузна во облик на круна на главата и можел да ги замрзне луѓето со погледот и да топи грмушки со својот отров. Зборот во Европа влегол во 15 век од средновековниот латински *basilicum*. За првпат, се појавил во превод на книга за земјоделството (од римскиот писател *Palladius Rutilius Taurus Aemilianus*, *Opus agriculturae*, позната и како *De rustica*). На латински, зборот бил помешан со *basilikus* бидејќи требало да биде противотров на отровот на базилиск (Базилиск – чудесно, митско суштество слично на гуштер од 1400 година), но среќаваме и назив базилискус (од доцниот 14 век), од латински *basiliscus*, од грчкиот *βασιλίσκος*, назив на вид змија, кој исто така има златногрбен венец, со значење на ‘мал крал’, деминутив од *βασιλεύς* ‘крал’. Па, според Плиниј, така бил наречен поради дамката на главата што личи на круна. Се верувало дека неговиот здив и поглед биле фатални. Јужноамериканскиот гуштер бил така наречен (1813) затоа што, како и митскиот звер, имал гребен (дамка). Базилиск, подоцна од четиринаесеттиот век, се измешал со други поими и темата станала комплицирана (Lajmert 1954).

Народната етимологија за *босилок*, *босилек* (*босиљок*) за *Ocimum basilicum* се поврзува со етимолошката љубовна магија изразена преку стихот „Кога, мале, од село излага / сè цвеќе, мале, нарачува: / –Ти, босилек, ти болуј за мене“ (Жежел-Каличанин 1973: 136) и придавката

џол, бос ќе одиш за мене, каде има случајно звуково совпаѓање (Велковска 2008). Во народната поезија среќаваме народна етимологија кога младите девојки оделе на Ѓурѓовден на билје. По босилекот се именувани и имиња на децата: Босилко, Босилка итн. (Телебак 2005: 64).

Лексемата босилек е преземена преку балканскиот латински од грчкиот јазик βασιλίκον со буквално значење ‘царско цвеќе’ (Домосилецкаја 2006). Почетното *б* покажува дека зборот бил примен преку балканскиот латински *basilicum* бидејќи тој глас уште пред доаѓањето на Словените бил преминат во *в* во грчкиот јазик. βασιλίκον е изведен од именката βασιλεύς ‘цар’. Не постои објаснување зошто ова растение се нарекува царско, но постои мислење дека тоа е поради посебниот мирис што го има оваа билка (ERHJ I, 2016 – 2021: 76–77; Конески 1986: 215).

Широката употреба придонесува за појава на голем број локални називи: *босилковина*, *киџка босилкова*, *бел босилек*, *божји цвеџи* или *божјо цвеќе*, *свеџивода*, *ранген* (Макаријоска 2014: 43–44), *башелек*, *босилек*, *босилок*, *царско цвеќе*, *круџен босилек*, *ран босилек*, *зелен босилек*, *босилче* итн. Во Скопско, ова растение се нарекува *ранген*, а во Гевгелиско, *коњски* и *еврејски босилек*, а во некои краишта, *божји цвеџи* или *божјо цвеќе*, *базилик*, *василикос* или *царско цвеќе*. Во далматинскиот *basilk*, *basilek*, истарското *bašiljak*, *bašalak* и кајкав. хрв. *bažulek* се среќава посредството на италијанското *basilico*. Влашкото *vasilco*, покрај *vasilico* и тур. *fesleken*, е директна заемка од новогрчкото *vasilikós* (*Ocimum basilicum* < лат. *basilicum* < грч. βασιλίκον), примено преку тур. *fesliĝen*, *feslijen* < нгр. Βασιλικός со следнава адаптација во срп. *васлеђен*, *велсађен*, *веслиђен*, *феслиђен*, *меслиђен*, *мислођин* (Фасмер 1987 IV: 147; Skok 1971 I: 116; Влајић-Поповић 2009: 392).

Босилекот се води како романски грцизам, кој, од изворниот грчки збор, со помош на јазик посредник, по пат на наследност од латинскиот јазик, навлегол и на Балканот. Според хронологијата, зборовите кои навлегле на Балканот се претежно средновековни, поретко – нововековни грцизми, дел – провинцијализми, но и книжевни лексеми, како што се: мак. *босилек*, срп. *босиљак*, *босиок*, слов. *bosiljek*, буг. *босилек*, *босиљак*, *босиљок*, ром. *busuiok*, алб. *bozelok*, преземено преку балканскиот латински од грчкото *basilikón*, придавка од среден род, изведена од *basileús*, ‘цар’, со старогрчки извор на *б* и со словенски рефлекс на краткото *а* во *о*, од почетниот слог.

Според Илиевски (1988: 247–248), фитонимот босилек е претсловенска лексема, а врз основа на напишаните документи од микенско време (втората половина на II милениум пр. н. е.) до денес може да се установи извесна хронологија кога е настанат зборот, како се ширел и какви промени претрпел притоа. Всушност,

супстантивизираната придавка *basilikón*, во елиптична употреба, означува ‘царско цвеќе’. Така можело да биде наречено тогаш кога именката *basileus* почнала да означува ‘суверен што има врховна политичка и верска власт’, а од податоците се гледа дека суверенот државен можел да биде наречен *basileús* во помикенско време, т. е. кон крајот на вториот милениум, или во почетокот на првиот милениум пр. н. е. Не е случајна употребата на босилекот во култот. Басилеусот имал не само врховна политичка, туку и верска власт. Тогаш започнува називот *basileús* да се употребува и како епитет на боговите, како *anax*, а таа практика е пренесена и во христијанството. За тоа дека називот на цвеќето не е многу стар, покажува и придавската форма *basilikón*, со суфиксот *-ikos*, која се јавува како замена на постарата придавка *basileion*.

Според Велковска (1995: 114), многу зборови можеме да ги најдеме во повеќе речници во иста или слична форма, со исто или со слично значење, а зборовите што се среќаваат во најмалку три балкански јазици со ист или со приближен семантизам ги нарекуваме лексички балканизми. Под овој термин спаѓаат уште и лексичките и фразеолошките елементи што се распространиле преку балканските јазици, како што е босилек што приближно ја има истата форма со грчкиот јазик. Формата со *б-* место *в-* во македонските дијалекти укажува на тоа дека оваа заемка е примена многу одамна од стгрч. βασιλίκον. Се разбира, кај нас е извршена фонетска адаптација на зборот, па така сме го добиле босилекот да нè плени со својата прекрасна миризба (сп. буг. *босилек*, БЕР 2007: 69). Станува збор за заемка од лат. *basilicum*, срп. *босиљак*, ром. *busuioc*, алб. *borzilok*. Таков врховен поглавар во микенска Грција се нарекувал *wanax*, кај Хомер познат како *ai̯ax*. Во микенските документи, каде што се спомнуваат приноси на боговите, меѓу нивните имиња фигурира и *wanax*. Во *Илијада*, *ai̯ax* е главен заповедник, а таков бил Агамемнон. Кај Хомер *i̯ax* е епитет и на врховниот бог Зевс, потоа и на Аполон, а *anassa* е епитет на Деметра. Во микенските документи, се спомнува и *basileús*, предаден со почетен лабиовелар *qa-si-re-u*, но тој не зазема некоја видна општествена положба. Тој е шеф на група ковачи или локален функционер од скроман ранг. Групата занаетчии, контролирани од еден *basileús* се викала *qasi-re-wi-ja*. И кај Хомер, има траги од ваквата положба на *basileús*. *Anax* е еден, а *basilées* многу. Во *Oduceja*, читаме дека на малиот остров Итака имало повеќе *basilées*. Феникискиот цар Алкиној спомнува дека кај Феничаните имало 12 *basilées*, не сметајќи се меѓу нив и себеси. Кај Хомер, никогаш зборот *basileús* не е употребен како епитет на некое божество. Меѓутоа, со текот на времето *wanax*-от сè повеќе му го отстапува местото на *basileús*. Од Аристотеловите политеи дознаваме дека на Кипар во IV в. пр. н. е. *basileús* ги имал сите функции што му припаѓале порано на *wanax*.

Тогаш *basileús* е еден, а *анакси* имало повеќе. Така биле наречени синовите на *basileús*, т. е. принцовите, а *anassai* се викале сестрите и жените на *basileús*. Во смената на овие називи неспорно се крие и социјална промена кога долните слоеви ја презеле власта, а класата што дотогаш управувала имала потчинета положба. Нема сомнение, терминот *basileús*, со значење на ‘суверен’ дека е развиен во зборот што го среќаваме во микенскиот и во грчкиот, но зборот што го среќаваме во микенскиот и кај Хомер како локален функционер, по секоја веројатност, бил позајмен од некој предгрчки јазик, како и *anax* и *tyrranos* (Илиевски 1988: 248).

Светивода

Народен назив за билката *босилек* е фитонимот *свѣтѣивода*. Се верува дека од миризбата на босилекот бегаат лошите сили, штити од уроци, па затоа со него поповите ја осветуваат водата во црквите. Босилекот е симбол на заштита од лошотилак (Младеновска 2017: 139). Босилекот е задолжен за функциите на посредник меѓу световите и затоа е присутен во секоја ритуална ситуација. Се користи при разни обредни дејства за заштита од *навиѣе* (лошите самовили, демоните што ги напаѓаат леунките). На прагот се ставало жар, се испишувал крст, се закачувале лук, босилек, црвени конци, се оставала секира. Како заштитни средства од лошите постапки на самовилите, луѓето ги користеле амајлиите од различни растенија со лекувачка моќ и медот, кој се раствора во вода и се прска болниот со босилок (Макаријоска 2011: 105–106). Секоја кука си одгледува босилек за заштита од секакво зло; со босилек се китат невестите за плодност и за заштита од лошо; гранче босилек се остава крај новороденче до четириесет дена по раѓањето итн. Водата, особено светената вода, се употребува во постпородилните обреди за очистување од породилните демони. Веднаш по раѓањето на детето некој член од семејството оди да земе т.н. молитва од црква, која се носела во шише, кое задолжително се затворало со босилек. Од таа вода се додава по малку во водата за капење на детето до неговото крштавање, а на мајката ѝ се дава да пие по малку до 40 дни, до времето во кое се смета за нечиста, и да ги попрскува своите гради за да го одржи своето млеко. Во текот на свадбата има многу обичаи и обреди во кои се употребува босилекот кај верниците, па обично се вели и дека *душаѣта на босилек им мириса*.

Православната црква, хиндуистите и многу други народи, на босилекот му припишуваат божествена моќ. Се верува дека на крстење никогаш никој не наистинува, без оглед на возраста, бидејќи оваа билка има силно антивоспалително дејство. Според верувањето, Света Елена, мајката на царот Константин, стигнала до светиот крст следејќи ја патеката од босилек. За неговото потекло и поврзаноста со црквата, има предание дека, кога Христовиот крст бил изгубен, односно закопан

под земја, во времето на царицата Елена, на местото каде што лежел крстот, никнало растение кое ширело прекрасен мирис. При пребарувањето на крстот, почнале да копаат токму под тоа растение и таму го пронашле крстот Христов. Мирисливото растение кое никнало над крстот е токму босилекот. Оттогаш, како спомен на овој настан, во богослужбената употреба влегува босилекот, кој се користи при осветување на водата и се дели на верниот народ како благослов на сите празници кога се спомнува чесниот крст Христов – Крстовден, појавувањето на крстот и крстопоклоната недела¹.

Божјо, Царско цвеќе

Називот божјо или царско цвеќе за фитонимот босилек е поврзан со верувањето во Христос. Нашиот народ го нарекува царско или божјо цвеќе (сп. буг. *христово цвеќе*). Називот произлегува од народното верување дека растението расте на божјиот гроб и претставува царски, небесен цвет.

Општо е прифатено мислењето дека лексемата босилек е грцизам. И иако се предложени бројни етимологии за босилек (*basileús*), ни една не задоволува на полно, а искажани се претпоставки дека зборот не е ниту индоевропски. Но, судејќи по тоа што тој содржи почетен лабиовелар, сепак изгледа дека е од индоевропско потекло, но недостигаат паралели за да се каже нешто повеќе со сигурност. Фитонимот босилек, како универзална лековита билка, ја среќаваме на широк ареал. Нејзината употреба е исто така, широко разгледувана, и е анализирана од страна на голем број: ботаничари, фолклористи, лингвисти итн. Етимологијата на ова растение укажува на балканизам, кој, своето семантичко значење, го менува низ времето, но остава голема трага во писмените и културните кодови на човечката мисла.

Бутин (напрсток, *Digitalis lanata*)

Првото значење на бутинот (*майка*) е млекарски технички термин. *Бутиниот* е тесен, долгнавест, дрвен сад за матење матеница (Трмј I, 2003: 199). Дрвениот сад (*буџин*, *буџим*, *буџињ*) за вадење маст, кајмак, од млекото е заемка од грчкиот јазик (Роровиќ 1956: 71; Аргировски 1998: 82; Давкова-Ѓоргиева 2009: 177, 225). Лексемата не се среќава во српскиот јазик (Роровиќ 1956: 72). Бутинот, со варијантите *буџим*, *буџињ*, претставува посебен етимолошки предизвик. Доаѓа од грч. *βυτίη* ‘чаша’; туба за пренесување вода (Аргировски 1998: 82), праслов. *бъџи (сп. срп., хрв. *буџка*, *буџкалица*, *буџкало*; буг. *буџињ*, *буџим*, *буџалка*, *буџило*, *буџимо* (Skok 1971 I: 226; БЕР I, 1971: 92), ром. *butic/ ică* ‘буренце бочве, бочвичка’, *putinei*

¹ Види повеќе на следниот линк: <https://ogledalo.mk/krst-i-bosilok> [Пристапено на 7.12.2024].

‘бутин, бучка’, алб. *but/e* ‘каца’ и *butkë-a* ‘дрвен сад за чување млечни производи’. Се среќава и во други несловенски јазици, ствгер. *butin*, *putin*, станг. *byden* итн. *Geräss*, *Butte* се изведува од лат. **butina* што доаѓа од грч. *βυτίνη λάγνυος* (в. Pokorny 1959 – 1969: 99). Од каде врската на млекарскиот технички термин со народниот назив за билката *буџин* (*Digitalis lanata*)? Многу зборови, меѓу кои на прво место влегуваат називите за растенија, животни, инсекти, не можат целосно и исцрпно да се опишат во однос на елементарните карактеристики. Затоа се препорачува, при толкувањето на тие лексеми во лингвистичките речници, без разлика на тоа дали се даваат или не се даваат енциклопедиски образложувања, треба да се користат фотографии со дефиниции, демонстративни фотографии (Апресјан 1974: 71).

Бутин е народен назив за растението *Digitalis lanata*. Номинацијата на овој автохтон назив за фитонимот *најпрсџок*, односно *буџин* е предводена од обичај, обред. Вегетациските обреди, како дел од македонската традиција, се континуирана практика, а обредот со растителниот свет за здравје на добитокот вообичаен, редовен. Овие обреди ги практикувале православните Македонци, муслиманите Македонци и Власите во Македонија. Бележиме низа такви обреди, во кои бутиноот се украсува со тревата *буџин*, *буџинец* или *бучибуџин* (варијации кои не се регистрирани во *ТРМЈ*). Како настанал македонскиот назив за растението *буџин* (*Digitalis lanata*)? Називот на растението *буџин* е добиен со проширување на семантичкото поле на техничкиот, млекарски термин *буџин* ‘сад за матење на млекото’, кој добил тотемски облик, а називот се пренел на лековитата тревка таканаречена *буџин*, *буџинец* односно *бучибуџин*, со која се украсувал тој. Според посочените примери, обичаи, може да се потврди токму ова.

Ѓурѓовденските обичаи имале за цел да обезбедат плодородност, односно млечност на домашните животни. Така, на 5 мај, смилевските жени и девојки береле билки, со кои ги кителе куќите. Китењето се викало запотнување. За да даваат повеќе млеко овците, козите и кравите, жените го запотнувале и бутиноот за матење млеко, а и со цут од овошки, коприва, млечка и трева, наречена *буџинец*. Билките ги врзувале за бутиноот со црвенобел конец (Константинов 1991: 315). На Величетврток, пред изгрејсонце, кога почнува молзењето на овците, бутиноот и кобилците се китат со билки, венец од *буџинец* со гранче од слива и коприва, кој се ставал во бутиноот во кој се матело млекото, па со првото велигденско јајце се капеле вечерта, спроти Велигден (Милошеска 2003: 99). Кај Македонците и Власите се правел истиот венец од *буџин* со гранче од слива и коприва и се ставал во бутиноот во кој се мати млекото (Трајкоски 1973: 226). Украсувањето на бутиноот за време на обредот, во некои краишта е проследен со венец од

бучибуѿин и други растенија, и продолжува со фрлање на венецот во вода или со ситнење за закрмување на добитокот (Макаријоска 2017: 113). Називот на растението бучибуѿин проникнува од ѓурѓовденскиот обичај на Македонците муслимани од Река – Дебарско, а обичајот и името на растението бучибутин се сретнува и кај православните Македонци во Долна Река (Петреска 1998). На Ѓурѓовден се берат лековити тревки, петопрст, а за кравите – вратика и мазно билје, со кое се кваси млекото. Ова се собира за да дава добитокот повеќе млеко, за да не бидат суви бутините, туку да бидат „бучи бутин“ (да бидат полни со млеко). Сечат врбови, дренови и лескови гранчиња и се носат по домовите за да се „запатнуваат“ по надворешните врати каде што се чува добитокот и каде што живеат домашните, и на бутинот (Поповски 1973: 206). Потоа, плетат венци и ги ставаат на главата, а откако ќе влезат дома, ги ставаат на бутинот. Садот во кој се мати млекото, бутинот, покрај првичната функција, претставен преку посочените адети, добил и втора функција, функција на тотем, кој се украсувал со истоимената билка (*буѿин*, *буѿинец*, *бучибуѿин*). Бутинот тотемски се променува во невестинско руво, со што антрописки треба да претставува симбол на плодородие, богатство и изобилие (Целакоски 1971: 154), што се забележува во голем број обреди. Старите форми на изразување преку тотем, табу итн., во основата се мистифицирани. Во словенските јазици, некои лексеми може да имаат и *резервни именувања*, односно тоа се табуизирани зборови (изразени преку еуфемизми, итн.). Јазичното табу е елаборирано подробно кај голем број автори (Зеленин, Трост итн.), а во семантиката на некои зборови може да се манифестира влијанието на табуто врз многу примери, називи на делови на телото, главата, јазикот итн. (Janýšková 2003: 180). Проширувањата на семантиката во словенските јазици може да се врши со делови од телото, телесни деформитети, болести итн., пр. главата, односно черепот се поврзува со сад, кој претставува табу (Erhart & Večerka 1981: 142), па оттука и фразата, мак. *мисли со црѿкаѿа*.

Поврзаноста, односно персонифицирањето на билките во тотемистичките заедници, каде што примитивните луѓе сметале дека се сродници со одредени билки и дека потекнуваат од нив, е познат факт. Во земјоделските култури, растенијата, особено стеблата, стануваат тотеми. Лексемата *ѿиштем* на јазикот на Индијанците означува сродство (предок).називот укажува дека постоело верување дека одредена група луѓе потекнува (е во сродство) од некое животно, растение или некој предмет. Кај класичните и кај ориенталните народи е популарен мотивот за луѓе родени од билки, а во култот на билките, жената имала главен збор. Кај нас овие дејства сврзани со билки, исто така, им припаѓаат на жените, а како најважна активност се јавува берењето лековити, магиски билки. Божествата од кои зависи целата вегетација

кај индоевропските народи (и семитските) се од женски род (Иштар, Деметра, Мајката Земја), а дрвјата како дендроморфни божества стекнуваат особини на женски божества (стеблата раѓаат, голтаат жртви кои се убиваат пред нив итн). Во народните приказни чест е мотивот за партеногенезата: девојката се раѓа од босилек, јаболко, бор – митологема од тотемистичко потекло (Анастасова-Шкрињариќ 2004).

Стадиумот на развој, кога човекот зависел од природата, шумата, доминирал тотемизмот. Ловците и собирачите на храна имале особена почит кон растенијата чии плодови најчесто се користеле за храна. За некои од тие растенија ја поврзувале судбината на својот род, сметајќи го за свој тотем, сметајќи дека потекнуваат од заеднички предок. Тотемот се сметал за заштитник на родот, а тотемизмот како најстар облик на верување ја опфаќа релацијата на *крвно сродство* меѓу луѓето и одредена растителна или животинска специја (Анастасова-Шкрињариќ 2004: 22). Собирањето сурова храна (тревки, билки) е првиот развоен стадиум, потоа следи нивната подготовка (подоцна храната се приготвува во садови), а целиот процес понатаму се мистифицира и тоа преминува во тотемизам. Бутиот како тотем се појавува во повеќе македонски обреди. На пример, во Мариово има обичај да се носи јајце, сребрен предмет (најчесто прстен), потоа коприва, огојка (трева) и парче камен. Пред да започнело нишањето, оној што се лулал сите овие предмети ги држел во десната рака. Во нишањето се редело: „Како што е црвено јајцето така да сум јас црвена, како што е копривата на Ѓурѓовден весела, така да бидам цела година весела; како што се гое огојката така јас да се гојам, како што е цврст каменот така јас да сум цврста“. Потоа плукнува на каменот што се сметало дека ќе се збира повеќе млеко и маст по бачилата и каците по домовите по бутимите (Китевски 1997: 72).

Мотивираноста на фитонимот *буџин* (лат. Digitalis), како што видовме, веројатно се поврзува со обред, но истовремено станува збор и за автохтон назив. Веројатно тафтолошкиот назив бутин (за сад и растение) настанал со пресликување на предметот *буџин* ‘млекарски сад’, кој претставува тотем, украсуван со билката, растението *буџин*, *буџинец*, *бучибуџин*, називи добиени по аналогија на садот, односно китењето на *буџинош* со лековита билка се врши со тревката *буџин*, *буџинец*, *бучибуџин*. Првичната функција на бутинот била сад за матење матеница. Економскиот фактор (ограничениот број на садови во куќите) веројатно играл пресудна улога, па покрај првичната намена бутинот да служи за матење млеко, добил и нова цел. Втората функција, која ја добил бутинот, е токму магиската, станал тотем. При вршење на различни обреди (кои биле неразделен дел од животот на луѓето), по аналогија на садот *буџин*, настанале фитонимните називи: *буџин*, *буџинец*, *бучибуџин*. Сето ова може да влезе во контекст на

магиското, *сличношо* привлекува *слично* (Анастасова-Шкрињариќ 2004).

Вратика (*Tanacetum vulgare*)

Народните верувања, обичаи и одредени обредни дејства се поврзани и со растението *врајџика*. Голема група народни називи за *врајџикаџа* кај јужните Словени, имаат магиска практика. Во името на билката е изразено и магиското својство: одземеното млеко кај доилките (и кравите) се враќало со тревата *врајџика* (Деспотовиќ 1983: 21). Називот *врајџика* во народните верувања за иванденскиот венец, се поврзува со волшебниот круг што имал улога на заштитник од зли демони. Волшебната моќ на вратиката се огледува во верувањето, карактеристично не само за Балканот, туку и пошироко, дека со неа ќе се вратат: избегана среќа од куката (дури и моминството), изгубено млеко од крава јаловица итн. За Иванден *врајџика* се бере за да навраќаат момчиња кај девојките и да се вратат по нив (Макаријоска 2014: 41). На возрасните луѓе, пред изгрејсонце на Гурѓовден, издробено од лисјето и од цветот на среќа и вратика, се дава да се напијат во чаша вода, а на децата, овие билки, така издробени, им се даваат во лепче за да не ги разбие кукавица. Покрај тоа, овие билки се збираат во китки и се оставаат да се сушат, за да служат преку целата година. Стоката исто така пред изгревот на сонцето се крми со коренот на *среќа* и *врајџика* (Целаковски 1971: 149).

Латинскиот назив на родот, *Tanacetum*, ‘вратика’, се води како нејасна етимологија (Светличная и Толок 2003: 232). Некои веруваат дека зборот е изведен од средновековниот назив *tanazeta*, а други го поврзуваат со грч. *ῥαθανάτος* (*atanatos*) ‘бесмртен, вечен’ > *ῥάν, ῥά* – не, *ῥαθανάτος* – смрт, бидејќи дури и исушените цвеќиња ја задржуваат својата боја. Вратиката е наречена *Herba immortalis* – бесмртна билка, од *im* ‘не’, *mortalis*, е ‘смртен’ и *Herba athanasiae*, од грч. *ῥαθανασία* – бесмртност, односно *бесмртна билка*. Додека пак, видот, *vulgaris*, е, в. анасон (*Anisum vulgare*) се среќава како *врајџика*, *врџика*, *врџлика*, *врајџлика*, *врајџиче*, *уманиџа*, *оборчлива билка* (Дервенци 1990: 72; Киш 2010: 116; Михајловски 2003: 213), *смајрџика* (Соболев и Новик 2018: 126), срп. *врајџика*, *калојер*; хрв. *vratić*; словен. *vratič*; буг. *врајџиџа*, *врџијака*, *врџиџа*, *врџилиџа*, *врајџилиџа*; стчеш. *vrátyč*, нар. *vratič*, *vrátečka*, *vrátečnik*.

Сите називи произлегуваат од глаголот *врајџи*, поради неговите својства ‘да ја врати невиноста’ (БЕР 1, 1971: 182), а се поврзуваат и со корени со значење ‘врти’ (Колосова 2015); потоа, рус. *џиџма*, *обыкновенная*, *дикая рябинка*; укр. *џиџмо* *звичајне*, *џриворошень*, *дика* *џоробинка*, *рај-цвиј*; анг. *tansy*, *commontansy*, *golden-buttons*, *bitter-buttons*; фран. *Tanaïsie vulgaire*, *tanaïsie*, *tanacée*, *athanase*, *barbotine*, *ganelle*; гер. *Gemeiner Rainfarn*, *Rainfarn*, *Wurmkraut*,

Milchkraut, Frauenkraut, Donnerkraut, Ganserich (Лозановски 1994: 29). Народната етимологија на *врайџикаџа* ја опишува Пера Николоска од село Годиџе во народната легенда за болниот цар. Кога се разболел царот, а никаде немало лек, веќе бил на смртна постела, на крајот на некоја старичка ѝ текнало: „Чекај, рекла, уште ова не му дадовме среќа, за среќа да сретнит и вратика да му го вратит на царот здравјето и да ни е жив“. Му турнале в уста на царот среќа и вратика и си станал одма тој, си оздравил и останал жив. И затоа оттогаш како најважни билки се употребуваат среќа и вратика (Целаковски 1971: 149). Во песната *Врайџика*, е дадена истата функција: „По брегот жена носи сонце на тилот, сета црна, сета сонце. (Ја викам. Слекувам кошулки, одвиткувам завивки, кинам ливчиња од вратлика.) Таа вчекорува низ сирката на видливоста, / то однесува величјето. / Ја прашувам вратликата, / што се заглавила меѓу завивките, / Ќе се врати ли некогаш?“ (Наневски 1998: 89).

Во Словенија, вратиката се поврзува со етимолошка магија, при третман за бронхитис. Билката (*vratič*) треба да се стави на вратот или на градите (Barle 1937: 259). Називот за билката *врайџика* (*Tanacetum vulgare*) најчесто се јавува во варијантите *врайџика* и *врџика*. Од тоа како се именува билката (*врайџика* или *врџика*) така се прави и етимолошката магија: од *врайџика* – *ја се врайџи*; а од *врџика* – да се врти. За Иванден се берела вратика за да „свраќаат“ момчиња кај девојките и да се вртат по нив (Макаријоска 2017: 116). *Врайџикаџа* е едно од најексплоатираниите растенија при етимолошката магија: *врайџика* се дава на војник за да се *врайџи* дома; а не се дава на мома што треба да се мажи за *ја не се врайџи* дома (Велковска 2008). За називите на билките во функција на етимолошка магија ќе споменеме народна песна (од *Зборникоџ* на Миладиновци, 1861–1961, Скопје 1962, песна 303, стр. 343) во која буквално, во секој стих, имаме етимолошка магија: Сеј ми си, лудо, јадове, / Ак’ не ти никнит јадове / Мног ќе се јадиш по мене. / Сеј ми си, лудо, ружинот, / Ак’ не ти никнит ружинот / Мног’ ќе се ружиш по мене. / Сеј ми си лудо вртика, / Ак’ не ти никнит вртика, / Многи ќе се вртиш по мене. Имаме опозиции, кои претставуваат етимолошка магија: јадове: ќе се јадиш; ружинот: ќе се ружиш; вртика: ќе се вртиш. Очигледно е дека зборовите се во созвучна врска, а созвучноста е таа која решава за нивниот избор, а не само значење (Вангелов 1986). Перцепцијата на одредени карактеристики влијае врз именувањето, а истовремено се основа за создавање на етиолошки легенди за нивното потекло. На овој начин настанува и семантичкиот статус на посочениот фитоним. Анализата покажува дека народните називи, фолклорните текстови и магиските практики имаат различни локални традиции, кои укажуваат на различни карактеристики на фитонимот. Јазичниот процес за создавање фитонимен назив се темели на изгледот, карактеристиките

на растението од една страна, како и културното наследство од друга страна.

Гороцвет (*Adonis vernalis*)

Во народната етимолошка магија, гороцветот има љубовен мотив и се поврзува со цветот што венее за девојките или девојките венееат за него („гороцвет гори за моми“).

Називот *џороцвеи* е словенски и се однесува на растение со големи, светли, жолти цветови, кои се појавуваат во рана пролет и создаваат впечаток дека сè наоколу *џори* од златен оган. Составен е од *џори* + *цвеи*. *Гори* е прасловенска, односно општословенска лексема, која доаѓа од **gor-*, **gorēti* ‘гори, пече’ (ESSJ 1, 1973: 42–43, црксл. *gorēti*, балтослов. **gor-ei/i*, од ие. **gwhor-*, грч. *θερμός* ‘жешко’ (Derksen 2008: 179). Исто и праслов. **gorькъъ*, **gorъъъ*; **gorькъ*; **gorę*; **grě(ja)ti*; **gьrnidlo*; **gьrnъ*; **gьrno*; **žarъ* познати уште од 11 век (сп. иста мотивираност бележме и кај билката *џорчица*, *Marrubium vulgare* од *џори*). Називите доаѓаат од ие. корен *guher* и староинд. *Gharmah* ‘топлина’ (Выгодский 2021). Народната интерпретација го поврзува називот со љубовната етимолошка магија: „ти, гороцвет, ти гори за мене“ (Целакоски 1973: 136).

Китисват (рузмарин, *Rosmarinus officinalis*)

Со обредност се поврзува називот за рузмаринот *кишисваи* (*Rosmarinus officinalis*) зашто со рузмарин се китат сватовите и често се споменува во свадбените песни. Рузмаринот се смета за *свајшовско цвеќе* (Макаријоска 2014: 250), па често се споменува во свадбените обреди. На Божик наутро со него се китат бунарите, се става во вода во која ќе се капат децата, а заради изразениот мирис се употребува против злите демони (Чајкановић 2009: 105). Рузмаринот е растение, со ситен син цвет, со кој се китат сватовите пред куќата (Макаријоска 2014: 245).

Татул (*Datura stramonium*)

Називот се јавува со синонимните називи: *диворец* (Дервенци 1977: 76), *биволче*, *маџарешки косиен*, *џребен* (Дервенци 1990: 64). Според, македонските обичаи, девојките за да бидат сакани од момчињата земале растение *шашул* ‘*Datura stramonium*’, го закопувале на раскрсница и таму стоело 40 дена, па го фрлале по момчињата, велејќи: „Колку луѓе минале околу татулот толку момчиња да обиколат околу мене“ (Китевски 2002: 151); кога девојката сакала да го привлече неверното момче, таа му сечела три траги: една фрлала во невен – за да венее за неа, друга во оган – за да изгори за неа, а трета во татул(а) – за да пакне за неа како што пука плодот од татул(а).

Тајан (ајдучка трева, *Achillea millefolium*)

Називот на фитонимот *ајдучица* се среќава како *ѿајан* (Спировска 1973: 111), *ѿајане* (Мокров 1974: 16), *ѿајанија* (Дервенци 1977: 19). Интересен материјал за истражување во однос на потеклото на називот, нуди историското, културното и етнолингвистичкото истражување. По констатацијата за широкиот светоглед кој го опфаќаат фитонимите, нашиот опсег бара поопсежни размислувања. Во лексичкиот корпус на речиси секој дијалект има одреден број на нејасни, чудни лексеми, кои не се запишани во други дијалекти или се карактеризираат со различен семантички опсег (Ostrowski 2003: 157). Оваа ситуација се однесува на сите словенски дијалекти. Како и во сите словенски речници, така и во македонскиот, постои маргинална лексика, лексика со ограничен опсег на употреба на само еден дијалект или на неколку. Полето што изобиљува со низа називи, како и непознати, нејасни нивни етимологии е големо, како за македонскиот јазик, така и за другите јазици.

Ботаничката лексика ја сочинуваат и поретки, а автохтони називи на фитоними, како што е нашиот случај со називот *ѿајан*. Македонската, како и словенската дијалектна фитонимија, мотивираноста ја бележи во голем број народни преданија, приказни, обичаи, ритуали, песни итн. Еден од потешките начини е пребарувањето, размислувањето и влегувањето во креативните мисли на народот, но истовремено и предизвикувачки. Секогаш воодушевува начинот на кој народот именува, а најчесто тоа е поврзано со непосредната околина. Еден назив може да биде позајмен или наследен. Но, притоа народот создава синонимен назив, со друга мотивација, а иста семантика. Покрај називот *ајдучка ѿрева*, среќаваме и: *ајдучица*, *бела ѿрева*, *равнец*, итн. Дел од називите, *ајдучка ѿрева*, *ајдучица*, *равнец*, *сѿолисник*, *ѿосеклив*, *ѿосеклива ѿрева*, *бело* и *жолѿо ињовче*, *месечник* имаат широк опсег (се среќаваат на речиси целата словенска територија) и позната етимологија, дел се локални како што е *бела ѿрева*, а и автохтони – *ѿајан*, *ѿајане*, *ѿајанија*. Називите за ајдучицата и нејзините мотивациски односи се поврзуваат со: изгледот, ефектот, бојата, како и со фолклорните текстови и нивната употреба во ритуалите, народната магија и медицината. При истражувањето, се забележува дека потеклото на овој назив вклучува повеќеслојност (содржи антички, народни, фолклорни и други елементи). На прв поглед се чини дека сите народни називи за еден ист фитоним имаат различна етимологија, но затоа пак забележуваме дека содржат иста или слична семантичка мотивација. Овојпат подвигот е насочен кон анализа и можни насоки во однос на називите на фитонимите, поврзани почетно со обред, култ, како што е случајот со народниот назив *ѿајан*, *ѿајане* односно *ѿајанија*. Размислувањето и пребарувањето за називот *ѿајан* нè доведе до еден од помалку

познатите народни обичаи во Македонија, а тоа е обичајот тајане. Го празнувале и Македонците и Власите, а е локализиран најчесто во средини со мешано население (Битола, Крушево), а поретко и на други локации (Прилеп, Штип). Во литературата само патем е споменуван, така што останал недоволно опишан и проучен. Во својата суштина, тајане поврзува повеќе активности, кои биле клучни за луѓето кои живееле од земјата. Станува збор за набљудување на движењето на сонцето, знаењата за ботаниката и мистичните верувања, кои ги поврзувале луѓето со природата. Различните ритуали кои се дел од Тајане сугерираат дека ова е древен обичај. Фактот што вклучува обожување на сонцето и ритуали во некои региони на Македонија е доволен доказ дека тајане се практикувал пред примањето на христијанството, а кога Црквата станала главен политички фактор, таа ги приклучила ритуалите што ги практикувало населението на летната краткоденица, како дел од набљудувањето на денот на свети Јован Крстител (Иванден), кој се одржува на 7 јули или 24 јуни, според јулијанскиот календар. Во овој период, сонцето седи на највисоката точка на небото, означувајќи ја летната краткоденица. Тајане е балкански обред, соодветен со *Ењоваџа* була кај Бугарите (Арнаулов 1971: 296), *Килдон* кај Грците (Арнаулов 1971: 312), *Марџифал* или *Маниџифал* кај Турците (Паликрушева 1963: 363–369). Тајанот е автохтон назив, поврзан за обредот Тајан. Своето име кај нас го добил според цветето – тајане што се собира за време на празникот, *џајане* кај Македонците, *џајани* кај Власите (Спировска 1973: 111; Василески 2018: 132). Овој обичај е дел од иванденските обичаи и бројните обреди, кои се непосредно поврзани со разновидните летни обредни празнувања. Тој е составен од повеќе елементи, а содржи магиски и други верувања (Макаријоска 2014: 272).

Во врска со народната претстава на Иванден, постои верување дека на празникот, тревките, билките и цвеќињата придобиваат голема исцелителна моќ. Затоа на тој ден, освен девојките од обредните поворки, постарите жени уште пред изгрејсонце оделе по ридовите да бераат разни лековити билки, како: кантурија, вратика, боливач, смил, ајдучка трева и др. (Милошеска 2003: 193). Најчесто береле цвеќиња надвор од населените места и тогаш се собирало полското цвеќе, т.н. *џајане*. Групното берење цвеќе *џајан* во Крушево, одделно го вршеле девојки Македонки, одделно Влаинки. Полското цвеќе *џајане* се берело надвор од градот, а се береле и други лековити билки и цвеќиња. При берењето на билките и цвеќињата се пеело песна².

² Зберете се мали моми / на Тајане да одиме / и цвеќина да бериме / и венчина да плетиме. / Да плетиме за на глајте, / да плетиме за на кука, / да плетиме за на стожер, / да плетиме за на бунар, / да плетиме за на порти, / да плетиме, да квасиме, / коса наша да миеме, / да ни растит гргурава, / да ни растит под

Од цвеќето насекаде се плетеле венци, а при плетењето на венците во Крушево Влаинките пееле песна³. Цвеќето се персонифицира и песната претставува пример за поврзаноста на обредот со фитонимот *џајан* и за нивното заемно осмислување. Од насобраното цвеќе, освен венци, се прават и китки (тоа го прават Власите во Ралиново и во Лакавица). Македонките, пак, при берба на цвеќето ја пејат песната: „Ој ти боже, мили боже, / подај боже десна рака, / десна рака блосојница. / Подај боже на ледиње, / на ледиње, на утриње. / Да порастит мили боже, / да порастит Тајането, / да рафцутит трендафилот, / да потерат петопрстот, / цвеќе боже да збериме, / венци боже да плетиме, / на Тајане да одиме, / на Тајане, Свети Јоване.“ (Василески 2018: 132).

Најинтересните обреди се сврзани со ѓумовите⁴. Покрај девојчињата, кои играат и пеат, главна улога има едно дете, некаде само женско, а некаде можело и машко дете, кое го носи ѓумчето и секогаш стои на средината. Тоа дете се нарекува тајането. Песната која се пее, претставува варијанта на самовилските ора. Улогата на ѓумовите и водата во нив во обредните дејства на тајане е разновидна. Покрај овој обред, и водата од ѓумовите се сметала за лековита (содржи и лековитото растение – ајдучица). Со неа в зори се миеле и од неа пивнувале по малку за здравје.

Градбата на колиба во дворот на определената куќа, во која по берењето цвеќе треба да се соберат берачките, не се практикува насекаде. Во Прилеп, кога групата берачки ќе влезе во дворот на посетената куќа, тие на земја ќе постават тепсија, врз неа ѓумот со водата и потоа заигруваат околу тепсијата и ѓумот, пеејќи песна (Спировска 1973: 113–114). Сите елементи од обичајот тајане се сврзани со народното верување дека сонцето заигрува на Иванден, па

рамена, / под рамена, над колена. / Ако моми не дојдете, / не дојдете, не зберете / и Тајане не шетате, / плетенките мали моми / на брут да ги обесите (Спировска 1973).

³ И тоа во договорена куќа, каде што групата берачи се собирале. Во дворот на оваа куќа секој учесник (за себе) плетел венец од насобраното цвеќе. Венецот има голема улога во магијата (венец – круг) изразено во верувањето дека тој штити од демонски сили, додека цвеќето круг, игра и друга улога во култот на билјето. Оттука, цвеќе берат и од него прават венци, пред сè жени.

⁴ Со ѓумови се оди да се налее вода од чешма. Во Крушево по вода оди целата група што берела цвеќе, односно што ги китела ѓумовите. Најнапред едно ѓумче носеле две девојчиња што имаат живи родители. Водата се полнела од кај Трите Чешми. Кај Власите во Калиново и во Лакавица, по вода оделе само девојките и невестите и ги полнеле сите ѓумови. При нивното полнење се пее песната: “Unpli, soro, / varśni, frate! / Si dâm apâ ali mușati. / Nu liu sati ka liu fomi, / i dâm apâ tu kuvata.” „– Полни, сестро, / турај, брате! / Да ѝ дадеме вода на убавата. / Не ѝ се / пие туку ѝ се јаде, / Да ѝ дадеме вода од ваганот“ (Спировска 1973).

оттука и неговото празнување, кое недвосмислено укажува на неговата паганска основа врз којашто дури подоцна се надоврзале христијански елементи. *Тајани*, *шајане* е специфичен адет, кој се слави во чест на раѓањето на Свети Јован Крстител. Можеби тајната е во чистината и бистрината на водата при светото тајно крштение. Како ритуал спроти Иванден и на самиот ден во народниот новогрчки се јавува како τ'αἰανοῖ < τ'αγῖανοῖ < τ' ἁγίου Ἰωάννου, 'εορτή' – празник (сп. Таховски 1951: 39; Филипова-Баирова 1969: 162; Аргировски 1998: 267). Веродостојноста за ова потекло е содржано во префиксот *ша-* од лексемата *свеџа* или *свеџи* (за светец) и името на светецот Јован/Иван што звучело Јоан, та-Јоане – тајане. Ова е класичен пример за проникнувања на христијански елементи и верувања во еден пагански обичај, балканска основа на празнување, ритуали поврзани со празникот за Свети Јован Крстител. Секако дека и играта околу тепсијата асоцира на сечењето на главата на Св. Јован (Спировска 1973: 115). Начинот на метафоризација не се разликува од општоприфатените механизми на номинација меѓу називите на растенијата во словенските дијалекти. Називот *шајан* (*Achillea millefolium*), создаден по обичајот тајане, а задржан во неколку градови во Македонија (Битола, Крушево итн.), во кој се плетат венци од растението ајдучица (*БЕР* VII: 862), се метафоризирал. Всушност, секој ритуал, сам за себе претставува мистификација. Според народното толкување, *шајаноѝ* е од *шајна*, од таиѝ 'таи, чува, крие длабоко во себе, не кажува, прикрива' (сп. растение, *шајниче*), што според *БЕР* (VII: 757) не е исклучено да произлегува од *шајна*. Семантиката на називот се врзува со обичајот тајан, за време на Иванден практикуван од страна на жените со цел да не бидат фатени на породување од навите (женски, зли духови, кои ги мачат жените за време на породувањето). Собирањето цвеќиња *шајан* (*Achillea millefolium*), роза и трендафил (*Cuscuta europaea*) е дел од обредот во кој плетат голем венец, а секоја за себе плете мал венец, а големиот венец се врзува за ѓум. Полнат вода од три чешми, па навечер пуштаат во водата некој прстен, некоја обетка итн., па оставаат да преноќи ѓумот, под роза во некоја градина, и наутро одат кај истите чешми, но без да ја допрат водата, а кога ќе се вратат, се плакнат со водата за здравје и ја ставаат на косата (на главата) за да им порасне косата, при што големиот венец го делат меѓу себе, а малите венчиња се фрлаат на ќерамидите (Крушево). *Тајан*, *шаен* е посебен женски обичај (Битола, Крушево) пред празникот и на самиот празник. Вкоренетата традиција во пресрет на Иванден вечерта, се состои во тоа што кога жените украсуваат ѓум со различни цвеќиња, го покриваат со невестински вел и го ставаат на главата на некоја девојка да го носи, а другите девојки се редат околу оваа девојка (највисоката напред, а најниската на крајот). Така наредени, одат до чешмите, пеејќи, а луѓето им даваат брашно, пари

итн. (Битола). Оттука лесно може да се забележи мотивираноста и конекцијата, како и толкувањето на тајанот како тајна. Вечерта е времето на одржувањето на обредот, што е уште еден показател што води кон таинственост, тајна, мистификација. Дериватите *ѿајнарка*, *ѿаинка* е една од девојките што за време на празникот одат по куќите, пеат и играат за здравјето на домаќините (Прилеп) за време на празникот посветен на Св. Јован Крстител (Филипова-Баирова 1969: 162).

Според Киш (2010: 52), фитонимот е турцизам. Но, дијахрониската анализа на македонскиот фитонимен назив *ѿајан*, *ѿајане*, *ѿајанија*, укажува на можна стара калка. Називите, кои потекнуваат од словенскиот дијалект, секако би можеле да бидат оние калки што не се секогаш потврдени во историските речници на словенските јазици или во студиите за старите називи на растенијата, но имаат семантички еквиваленти во старите латински називи, дури имаат и семантички еквиваленти во други европски јазици, а кои досега се сметаа за автохтони или за вистински дијалектни називи (Waniakowa 2011: 174–175). Во нашиот случај, забележуваме дека станува збор за македонско-влашки сплет, со македонски и со влашки песни и испреплетувања на мотивите. Според Василески (2016: 89), најверојатно, овој вид на обичаи води потекло од доселените Власи (Цинцари) од Москополе. Местата каде што се населувале, се токму местата каде што е забележано присуство на празнувањата за Иванден. Како докази за тоа се и влашките зборови во обредните песни, кои ги пеат Македонците. Веројатно *ѿајане*, доаѓа од аром. *tayi*, од доцно латинското *taliō*, од лат. *talea*, сп. романски *tăia*, *tai* ‘сече’. Од доцниот латински *tăliāre*, глагол заснован на латинскиот корен *tălea* ‘сечење, земено од растение или тенко парче дрво’, се однесува на дел од растение, обично гранка која се отсечува и се користи за садење или произведување на ново растение (градинарски начин на размножување). Поврзано е со грч. *ταλῖς* -ιδος ‘млада девојка, невеста’ под претпоставка дека се однесува на основното значење ‘зелено, да никне’. Иако е само претпоставка, има прецизен редослед на нештата. Не постои целосно јасна етимологија за *talea*, освен ако не е дериват на *tălus* (Vaas 2008: 605). Сп. итал. *tagliare* ‘сече, реже’, ром. *tăia* – наследен од доцниот латински *tăliāre*, глагол заснован на латинскиот *tălea* ‘исечено од растение’, аром. *tăljari*, веројатно од ие. корен **teh₂l* ‘расте; младо животно’. Овој назив, се метафоризирал, па означува акции, дејства, поврзани со прекин, прекинување на некоја врска, што во христијански домен, тоа е отсекување на главата на Свети Јован Крстител.

Називот *ѿајан*, проследен преку обред, ја задржува истата семантика (како и во етимологијата на ајдучицата), а се однесува на крв. Обредот на младите девојки, кои треба да се мажат, а се невини,

бели, чисти како бојата на тајанот, по иницијацијата (губењето на невиноста) крвават. Зошто е избрана токму ајдучицата? Од визуелен аспект, можеби затоа што таа е бела, па се поврзува со младоста и сè што следи со неа. Од друга страна, таа е лековита билка, а секој обред има магиска моќ, кој најчесто има празнична интерпретација (придружена со игра, текст и песна).

Етимологијата на ајдучицата се поврзува со лековитоста на билката, а тоа е запирањето на крвта при отворени рани. Оваа билка ја користеле ајдуците за лекување рани – оттука и називот *ајдучка ѿрева* односно *ајдучица*, а истиот културолошки модел го среќаваме и кај латинскиот назив на родот на фитонимот *Achillea*, назив што потекнува од славниот старогрчки јунак – Ахил, со чија билка ги лекувал крвавите рани на неговите соборци во битката кај Троја. Истиот семантички и етимолошки модел го забележуваме и во народниот назив *ѿајан* (со варијантите *ѿајане* и *ѿајанија*). Нејзината распространетост и употреба се широко разгледувани и анализирани од страна на голем број: ботаничари, фолклористи и лингвисти. Етимолошката анализа на ова растение, покрај тоа што укажува на нејзиниот ефект при лекувањето, како што увидовме, посочува и на културни, семантички врски, почнувајќи од митологијата. Семантиката не се променила, напротив се надоврзала и оставила голема трага во писмените и во културните кодови на човечката мисла.

Шарена темјанушка (*Viola tricolor* L.)

Темјанушката, позната по своите миризливи цветови, е растение кое често се поврзува со верувања за љубов и плодност. Според народната традиција, темјанушката има способност да привлече љубов и да ја зголеми плодноста кај жените. Цветовите на темјанушката често се користат во љубовните магии, како и во обредите за заштита од лоши влијанија. Коренот на називот темјанушка, може да доаѓа од лексемата *ѿемјан* ‘ароматична смола’, која се користи за кадење во религиозни обреди. Мирисот на цветот на темјанушката потсетува на темјанот, што може да биде мотив за називот. Во македонската традиција, темјанот е симбол на прочистување и заштита, а оваа асоцијација може да се пренесе и на цветот поради неговит мирис, додека, пак, наставката -ушка, е деминутивна форма и се однесува на нешто што е нежно и мало, со што се опишува самиот цвет. Па, темјанушката би се протолкувала како *мало расиение иѿио мириса на ѿемјан*.

Растенијата не се само дел од природата, ами и од човечките обичаи и верувања. Нивната симболика и примена во обредите ја покажуваат длабоката врска помеѓу човекот и природата, како и верувањето дека растенијата имаат магична моќ. Традицијата на користење растенија во обредите продолжува да живее и денес,

носејќи со себе наследство на мудрост и културна вредност. Етимологијата на називите на лековитите растенија во македонската традиција, не само што го открива потеклото на зборовите, ами и ја открива длабоката вредност на самите растенија. Нивната врска со ритуали и верувања е значајна бидејќи преку номинацијата, луѓето ја изразуваат својата почит и верување во магиските и заштитните својства на растенијата.

ЛИТЕРАТУРА

Кирилични изданија

- Анастасова-Шкрињариќ, Н. 2004. *Словенски ѝанѝеон*. Скопје.
- Апресјан, Д. Ю. 1974. *Лексическая семантика. Синонимические средсѝва языка*. Москва.
- Аргировски, М. 1998. *Грцизмиѝе во македонскиот ѝазик*. Скопје: Институт за македонски ѝазик „Крсте Мисирков“.
- Арнаудов, М. 1971. *Наѝяване на ѝрѝсѝениѝе (Еньова буѝа). Сѝудии върху бѝлѝарскиѝе обрѝди и леѝенди*. Софиѝа.
- БЕР. 1971–2010. *Бѝлѝарски еѝимолоѝичен речник 1–6*. Софиѝа.
- Вангелов, А. 1986. *Семантичкиѝе фиѝури во македонската народна лирика*. Скопје.
- Василески, Г. 2016. „Тајане Бојане имам брат Свети Јоване“. *Зборник на тѝрудови*. Битола: НУ Завод за заштита на спомениците на култура и музеј, 85–93.
- Василески, Г. 2018. „Иванденските женски обредни поворки во Прилепско-битолско поле и Железник“. *Годишен зборник*, година 5, број 5. Штип: Музичка академиѝа, Универзитет Гоце Делчев, 131–138.
- Велковска, С. 1995. *Црѝички за ѝазикот*. Скопје.
- Велковска, С. 2008. „Етимолошка магиѝа или полуфраеологизам“. *Зборник на трудови од научниот собир Кулѝураѝа и ѝазикот*. Скопје, 233–242.
- Влаѝић-Поповић, Ј. 2009. „Грецизми у српском ѝезику (осврт на досадашња и поглед на будућа истраживања)“. *Јужнословенски филолоѝ*, LXV. Београд, 375–403.
- Вражиновски, Т. 2000. *Речник на народната мѝѝологиѝа на Македонциѝе*. Прилеп: Институт за старословенска култура.
- Выгодский, В. С. 2021. *К эѝимолоѝии русских названий расѝений, всѝречающихся в Израиле*. Ашкелон.
- Давкова-Горгиева, С. 2009. *Дијалектѝниѝе именувања на ѝосаѝкиѝе во македонскиот ѝазик од јужнословенски и од балканисѝички асѝект*. Скопје: Институт за македонски ѝазик „Крсте Мисирков“.
- Дервенци, В. 1977. *Наши лековити расѝениѝа и нивната уѝѝѝреба*. Скопје.

Дервенци, В. 1990. „Народни имиња на лековити растенија“. *Билтен на ОИМТ ХХ*, бр. 1, Скопје, 59–147.

Деспотовиќ, С. 1983. „Из народне магијске медицине (из Лознице)“. *Расковник*, година Х, број 35. Београд, 20–21.

Домосилецкаја, М. В. 2006. „Названия базилика в албанском и других балканских языках“. *Проблемы балканской филологии, Сборник статей*, СПб, 115–123.

Жежел-Каличанин, Т. 1973. „Билјарски песни од Западна Македонија (сврзани со празнувањето на Гурѓовден)“. *Македонски фолклор*, год. IV, бр. 12. Скопје: Институт за фолклор „Марко Цепенков“, 135–138.

Илиевски, П. Хр. 1979. „Неколку лексички балканизми од претсловенскиот балкански јазичен сојуз во македонскиот јазик (босилек, карпа, рофја, шалас)“. *Научна дискусија 5*. Скопје, 47–52.

Илиевски, П. Хр. 1988. *Балканолошки лингвистички студии*. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“.

Качева, А. 2001. „Босилекот во обредите на преминот“. *Македонски фолклор*, год. XIX, бр. 58–59. Скопје: Институт за фолклор „Марко Цепенков“, 337–360.

Китевски, М. 1997. *Македонска народна лирика*. Скопје.

Китевски, М. 2002. *Студии за македонскиот фолклор*. Скопје.

Киш, М. 1996. *Дијалектната лексика од областа на растителниот свет*. Книга 22. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“.

Киш, М. 2010. *Лексички, зборообразувачки и морфолошки особености на македонските дијалекти*. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“.

Колосова, Б. В. 2015. *Взаимосвязь диалектных названий растений и их морфологических признаков с текстами этнолингвистических легенд, народной медицины и магии (На материале славянских языков)*. Санкт-Петербург: Институт лингвистических исследований РАН, Тучков пер. 9, Россия.

Конески, Б. 1986. *Историја на македонскиот јазик*. Скопје.

Константинов, Д. Хр. 1991. „Религиозни мотиви во песните и обичаите на Мијаците во село Смилево – Битолско“. *Македонски фолклор*, год. XXIV, бр. 47. Скопје: Институт за фолклор „Марко Цепенков“, 309–317.

Лозановски, Р. 1994. „Терминологија од областа на плевелните растенија“. *Билтен на Оборот за изработување на македонска терминологија*, год. XXIV, бр. 1–2. Скопје: МАНУ.

Макаријоска, Л. 2011. *Лексиката од областа на историјата на медицината*. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“.

Трајкоски, Н. 1973. „Пролетните обичаи и песни кај Македонците и Власите во Струга“. *Македонски фолклор*, год. VI, бр. 12. Скопје: Институт за фолклор „Марко Цепенков“, 223–227.

ТРМЈ. 2003–2014. *Толковен речник на македонскиот јазик I–IV*. С. Велковска, К. Конески, Ж. Цветковски (редакција). Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“.

Фасмер, М. 1986 – 1987. *Этимологический словарь русского языка I–4*. Москва.

Филипова-Баирова, М. 1969. *Грџки заемки в съвременния български език*. София.

Целаоски, Н. 1971. „Симболиката кај билјарските народни песни од Дебарца (Охридско)“. *Македонски фолклор*, год. IV, бр. 7–8. Скопје: Институт за фолклор „Марко Цепенков“, 147–157.

Целаоски, Н. 1973. „Пролетните обичаи и песни во Охрид“. *Македонски фолклор*, год. VI, бр. 12. Скопје: Институт за фолклор „Марко Цепенков“, 213–218.

Цепенков, М. 1972. *Македонски народни умотворби. Народни верувања. Дејски иџри*. Книга IX. Ред. К. Пенушлиски, Б. Ристовски, Т. Саздов. Скопје: Македонска книга.

Чајкановић, В. 2009. *Речник српских народных веровања о биљкама*. Београд.

Латинични изданија

Barle, J. 1937. “Prinosi slovenskim nazivima bilja”. *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*. Knj. XXXI, Sv. 1. Zagreb, 169–292.

Derksen, R. 2008. *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*. Leiden – Boston.

Erhart, A. & R. Večerka. 1981. *Uvod do etymologie*. Praha.

ERHJ. 2016–2021. *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika*, 1–2. Zagreb.

ESSJ. 1973 – 1980. *Etymologický slovník slovanských jazyků*. Slova gramatická a zájmena, 1–2. Praha.

Janyšková, I. 2003. “K úloze tabu v etymologii”. *Studia etymologica Brunensia* 2. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 179–190.

Lajnert, J. 1954. *Rostlinske imjena. Serbske. Nemske. Laćanske*. Berlin.

Loma, A. 2003. “Some Traces of Interlinguistic Contacts in the Central Balkan Mountains”. *Balkanica – Annual of the Institute for Balkan Studies*, XXXIV, 97–103.

Ostrowski, B. 2003. “Ze skarbca leksyki gwarowej o pochodzeniu i semantyce dwu osobliwych wyrazów”. *Studia etymologica brunensia*. Praha, 153–162.

Pokorny, J. 1959 – 1969. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, 1–2. Bern München.

Popović, I. 1956. “Prilozi ispitavanju balkanske leksike u srpskohrvatskom, o nekim našim nazivima posuda”. *Godišnjak knjiga I*. Sarajevo: Balkanološki Institut, 55–104.

Skok, P. 1971 – 1974. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 1–4. Zagreb.

Vaan, M. 2008. *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages*. Leiden – Boston.

Waniakowa, J. 2011. “Blajwas / blejwas – zagadkowa roślina lecznicza”. Kraków: *Język Polski*, XCI 1, IJP PAN, 41–44.

Сајтографија

„Крст и босилок“, <https://ogledalo.mk/krst-i-bosilok> [Пристапено на 7.12.2024].

NAMES OF PLANTS WHOSE ORIGIN IS ASSOCIATED WITH RITES

Aleksandra Gecovska

“Krste Misirkov” Institute of Macedonian Language in Skopje

Summary

The plants are part of nature but also they have cultural and symbolic significance in Macedonian tradition. This paper highlights how plants are not just elements of nature but are deeply tied to human customs and beliefs, often associated with rituals and possessing perceived magical properties. Their use and symbolism, rooted in ancient traditions, continue to convey wisdom and cultural value. The role of magical powers attributed to certain plant species should be stressed. Taboo often played an important role in the act of naming plants. Therefore, there is the problem of taboo, concerning particularly toxic and medicinal plants. Names resulting from taboo have a specific structure: they do not refer directly to a particular species because a magical plant is not called by its actual name. The semantic motivation of phytonyms is the basis of the nomination mechanism. To decipher it properly, one needs a thorough botanical, cultural, historical and linguistic knowledge. Without it, an in-depth study of the origin of plant names is difficult, if not impossible. The etymology of plant names, especially medicinal ones, reveals their origins and profound importance. Through naming, people express respect and belief in the magical and protective qualities of plants.